

STOCKHOLMS STADSMUSEUM

Kulturmiljöavdelningen Arkeologisk rapport 2001:4

VATTENLEDNING MELLAN LÅNGSJÖ OCH HÖGDALEN

Kulturhistorisk utredning



Johanna Karlsson



VATTENLEDNING MELLAN LÅNGSJÖ OCH HÖGDALEN

Kulturhistorisk utredning

Johanna Karlsson

Stockholms stadsmuseum, Kulturmiljöavdelningen
Arkeologisk rapport 2001:4

Omslagsbild: Älvsjö gård, oljemålning från början av 1800-talet. Foto: SSM:s bildarkiv.

Stockholms stadsmuseum
Kulturmiljöavdelningen
Box 15025
104 65 Stockholm

Produktion: Stockholms stadsmuseum, Kulturmiljöavdelningen
Redaktionell bearbetning: Mikael Johansson
Ritningar: Johanna Karlsson, Lars Bengtsson
Foto: ATA, L. Johansson

Stockholm 2001
ISSN 1650-9579
ISBN 91-85239-53-4

INNEHÅLL

1 Inledning	5
2 Syfte och metod	5
3 Naturlandskap	5
4 Kulturlandskap	6
4.1 Lösfynd	6
4.2 Fornlämningar	6
4.3 Ej registrerade fornlämningar	6
4.4 Kulturhistoriska lämningar	6
<i>Bjursätra</i>	7
<i>Fagergren</i>	8
<i>Snösätra</i>	8
4.5 Landsvägen och byvägarna	9
4.6 Gränsmarkering och ristning	9
4.7 Skjutbanan	9
5 Historiska kartor	10
6 Resultat	14
7 Torp i Stockholm	15
8 Det planerade vattenledningsschaktet och kulturmiljön	15
9 Litteratur	17
Figurförteckning	18



Fig 1. Utredningsområdet med det planerade vattenledningsschaktet och kulturhistoriskt intressanta miljöer inlagda. Ortofoto/ SBK och författaren.

RÅGSVED

Kulturhistorisk utredning

1 Inledning

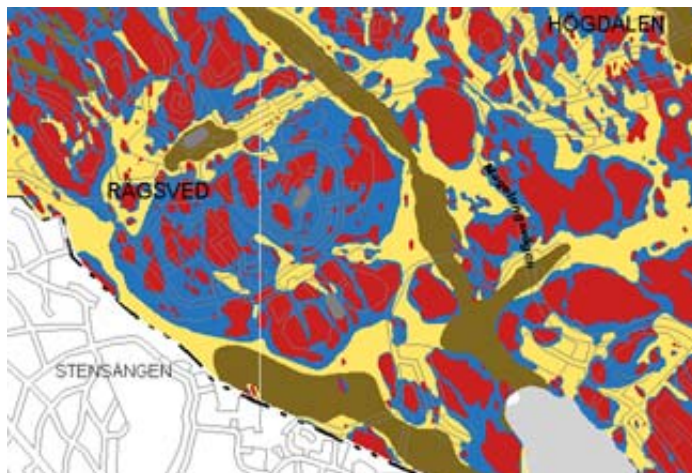
Stockholm Vatten AB har beslutat att bygga en huvudvattenledning mellan Långsjö och Högdalen. Vattenledningens sträckning är förlagd till grönytor mellan bostadsområdena i förorterna Rågsved och Högdalen. Stockholms stadsmuseums kulturmiljöavdelning har genom Ingrid Dyhlén-Täckman och Johanna Karlsson besiktigt den planerade vattenledningssträckan från Huddingevägen och österut. Vid besiktningen framkom det att ett flertal kulturhistoriskt intressanta miljöer berörs av den planerade vattenledningssträckningen. Med anledning av detta har Stockholm Vatten AB beställt en kulturhistorisk utredning över området.

2 Syfte och metod

Utredningen syftar till att klargöra förekomsten av fornlämningar och kulturhistorisk intressanta miljöer i utredningsområdet. Resultatet av utredningen bör sedan ligga till underlag för den fortsatta planeringen av vattenledningsschaktet. Utredningen omfattar endast kart- och arkivstudier.

3 Naturlandskap

Utredningsområdet ligger söder och öster om stockholmsförorten Rågsved i Brännkyrka socken. Rågsveds bostadsbebyggelse ligger på ett morän- och bergspartier som är omgivet av lera och organisk jord. Den organiska jorden utgörs av torv som bildats där sjön Magelungen tidigare bredde ut sig. Under yngre stenåldern (ca 2500-1500 f kr) utgjordes Magelungen av en havsvik. Idag finns här ett av stadens största våtmarks-



områden. Den planerade sträckan för arbetsföretaget ligger mellan 20 och 30 m ö h.

Fig 2. Utsnitt ur byggnadsgeologisk karta visande Rågsved och Högdalen. Rött-berg, blått-morän, gult-lera och brunt-organisk jord. SBK.

4 Kulturlandskap

Siffror inom parentes refererar till punkter i figur 1.

4.1 Lösfynd

En miniatyrbåtyxa (1) upphittades på 1960-talet av två pojkar när de grävt i marken bakom huset vid Spårfinnargränd 15 i Rågsved. Båtyxorna är ledartefakt för stridsyxekulturen som fanns i Norden vid tiden 2800-2200 f kr. Yxan var en miniatyr och den enda i sitt slag som hittas i Stockholm. Fyndplatsen låg på ca 38 m ö h.



Fig 3. Miniatyrbåtyxa funnen intill kvarteret Bjurbäcken 8 i Rågsved. I verkligheten är yxan ca 6 cm lång. Foto: ATA.

4.2 Fornlämningar

R 235 (2), utgörs av en älvkvarnsförekomst med 32 skålgropar. En arkeologisk förundersökning utfördes 1993 i området kring stenen för att undersöka om där fanns boplatstester. Inga äldre lämningar eller kulturlager framkom. R 236 (3), består av en gravgrupp med två stensättningar.

4.3 Ej registrerade fornlämningar

Vid Stadsmuseets fornlämningsbesiktning 1975 påträffades en murrest, husgrunder, en källargrop samt en stensättning (4). Boplatstesterna är lämningar efter torpet Fagergren medan det är ovisst om stensättningen är en grav eller inte. Detsamma gäller de stensättningsliknande lämningarna (5),(6) och (7).

4.4 Kulturhistoriska lämningar

I utredningsområdet fanns vid 1600-talets början fyra kända torp. Torpen låg under Älvsjö säteri och utgjordes av Bjursätra, Fagergren, Snösätra och Rågsved. Älvsjö är skriftligt belagt år 1514, och före år 1612 blev det säteri. Torpen uppstod i samband med säteribildningen under den första fjärdedelen av 1600-talet.

Annydal (8) var ett torp som tillkom något senare och finns först med på kartor från 1900-talets början. De äldre torpen finns omtalade i boskaps- och utsädeslängden för Brännkyrka socken 1627 och i en förteckning över mantalsskrivna i Brännkyrka socken år 1629. Rågsvedstorpet berörs ej av ledningsschaktets sträckning och behandlas därför inte här.

Bjursätra

Äldsta belägg för torpet Bjursätra (9) är från 1627, då det omnämns Biornsettra (Stahre et al. 1992, s 425). Det är ovisst om förleden av namnet ska tolkas som personnamnet Björn, djuret björn eller t o m komma av bäver. Säter är en vanlig ortnamngrupp och betydelsen anses vara "utmarksäng" eller "skogsäng" (Stahre et al. 1992, s 449). Den första kända personen vid torpet hette emellertid inte Björn, utan år 1629 fanns det en Erick som var skriven på torpet. En idag befintlig byggnad finns även återgiven på kartmaterial från 1917-26. Byggnaden har förmodligen hört till Bjursätratorpet.



Fig 4. Illustration av Olle Rydberg.

Fagergren

1629 omtalas en Oluf i Fagergren (10). Hushållet omfattades då endast av två personer. Vid denna tid var namnet på torpet Fagergren, men i senare kartor finns även namnet Fogelgren. Torpet har förmodligen haft två enheter som omnämnts Stora respektive Lilla Fagergren.

Snösättra

Snösättra torp (11) var i bruk fram till 1975 då den revs, kvar finns endast en källare (nr 7 i fig 5) En inventering av torpet gjordes av Stockholms stadsmuseum inför rivningen. Snösättra var vid 1600-talets början snarare en bondgård än ett torp i vanlig mening. Gården hade hela 11 kor, enligt de boskapslängder som förtecknades 1627, vilket motsvarade en ganska stor gård vid denna tid (Ferenius & Gustafsson 1999, s 132). 1627 var tre personer skrivna på torpet, Knut och Erick hette två av dessa. På 1800-talet omnämns torpet "Smedsättra torpen". Det har funnits ett Stora och ett Lilla Snösättra (Stahre et al. 1992, s 425), som troligtvis varit två enheter inom samma gård.

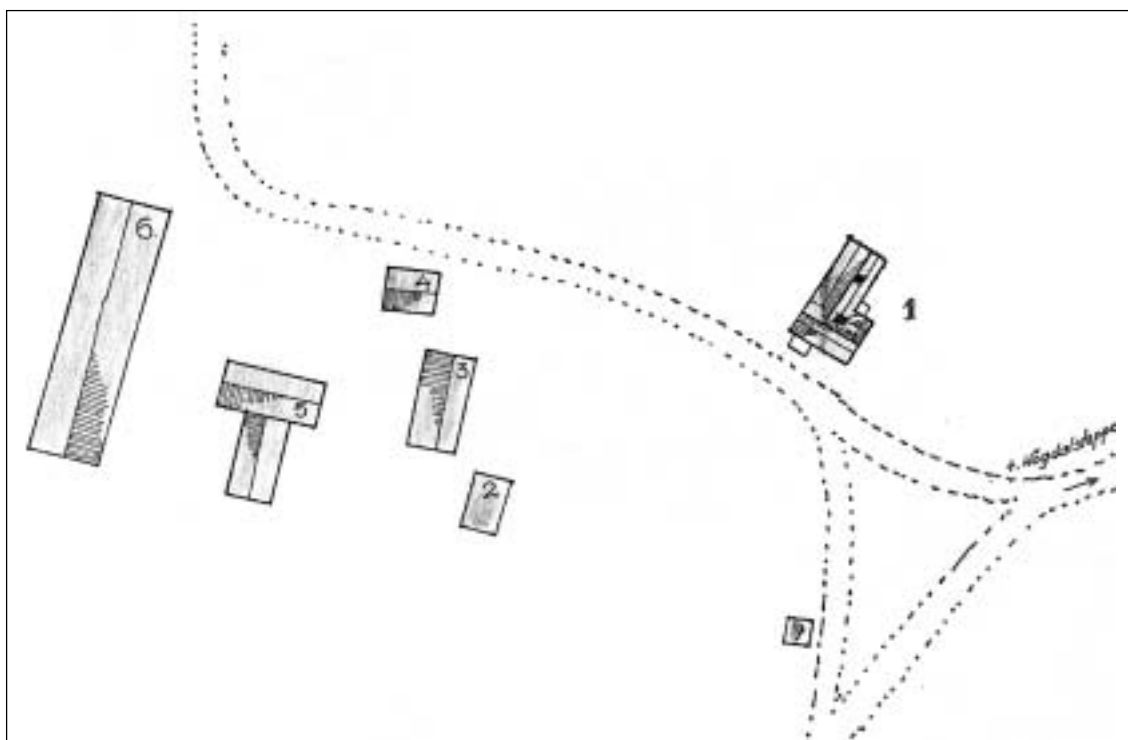


Fig 5. Situationsplan över Snösättratorpet innan det revs. Upprättad av L. Bengtsson, 1975./SSM.



Fig 6. Huvudbyggnaden vid Snösäturatorpet år 1970. Foto: L. Johansson, SSM:s bildarkiv (Fa8075).



Fig 7. Ekonomibygnaderna till Snösäturatorpet år 1970. Foto: L. Johansson, SSM:s bildarkiv (Fa8073).

4.5 Landsvägen och byvägarna

Göta landsväg var den stora vägen genom Brännkyrka under medeltiden och förmodligen även under järnåldern. Den gick från Skanstull över Årsta och Långbro där den fortsatte söderut genom Huddinge socken. Vid Älvsjö visar kartmaterialet att Göta landsvägen delar sig i en östligare väg som går från Älvsjö till Huddinge. Den har gått söderut via Bjursätra och har delvis samma sträckning som nuvarande Huddingevägen. Mellan torpen, Bjursätra, Fagergren och Snösätra har det funnits vägar och en av dessa vägar finns bevarad i nuvarande Snösättravägens sträckning (12).

4.6 Gränsmarkering och ristning

Intill Huddingevägen finns ett gränsmärke som markerar stockholms stads gräns mot länet (13). Monumentet är av gjutjärn och står på ett kallmurat stenpostament. Gränsmärket är uppfört 1936. Dessutom finns i Rågsved en modern runristning i fast håll (14), “den är mycket välgjord och är imålad med rödfärg” (fornminnesinventeringen 1981). Ristningen lär vara utförd omkring 1960.

4.7 Skjutbanan

Söderskjutbanan (15) anlades 1942 och lades ned på 1980-talet. Banan har använts för såväl gevärsskytte som pistolskytte. De skjutvallar som finns kvar idag har använts vid 300-meterskytte med gevär. Idag finns endast en skjutbana i bruk inom Stockholms stad.

5 Historiska kartor

Karta från 1712

Den äldsta kända kartan över området är från 1712 (se fig 9, s 11) och visar Älvsjö säteris ägor. Den upprättades med anledning av rågångens bestämning gentemot Örby ägor. Kartan är mycket detaljerad vad det gäller den uppodlade marken. Det finns en stor överensstämmelse med torpens odlade mark vid denna tid och den ekonomiska kartan från 1951. Den omgivande terrängen är markerad med symboler för berg och skog. På några ställen förefaller även den skogbevuxna marken vara inhägnad t ex norr om Rågsveds odlade mark mot Hagsätra. Det går en väg från Älvsjö via ett mindre torp som kallades Snuggtäppan till Bjursätra. Denna väg fortsätter sedan söderut mot Huddinge socken. Mindre vägar som förbundit torpen med varandra går längs åkerkanterna. En mindre väg och en bro går från Snösätra till Högdalen på Örby ägor. Bjursätratorpet är tydligt markerat med en hussymbol på kartan, medan Snösätra och Fagergren endast markerats med namnen.

Karta från 1750

Kartan avbildar hela Brännkyrka socken. I figur 8 visas endast en detalj där vi kan se platserna för Fagergren, Bjursätra (Biörsätra) och Snösätra. Vägen mellan Älvsjö och Huddinge socken passerar Bjursätratorpet. Vi ser också tydligt att Kyrksjön och Magelungen är förbundna i ett vattendrag.



Fig 8. Detalj ur karta över Brännkyrka från 1750. Bilden ur Ferenius & Gustafsson 1999.



Fig 9. Geometrisk avmätning av Älvsjö ägor från 1712. Snösätra och Bjursätra förstorade.

Karta från 1846

Kartan från 1846 är en topografisk karta som omfattar Stockholm och dess omgivning. Den är upprättad av C. O. Funck. Här är den odlade marken inte alls lika tydligt markerad. Istället är hus, vägar och berg noggrant inlagda. Vi kan se att Fagergren består av tre byggnader, Bjursätra två och Snösätra fyra eller fem. Landsvägen mellan Älvsjö och Huddinge har sin sträckning över torpet Segerminne, väster om Fagergren och Bjursätra.

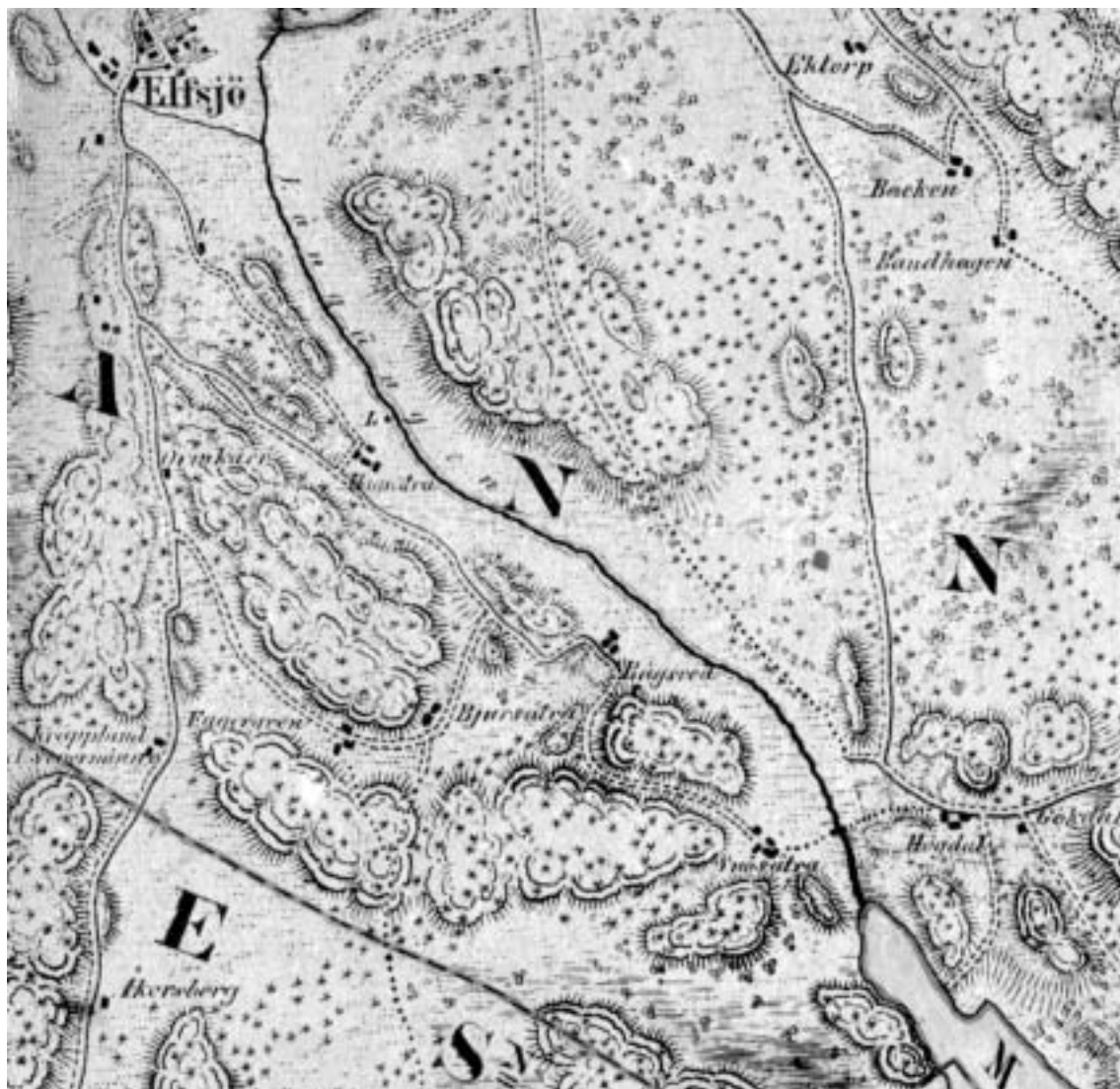


Fig 10. Detalj ur karta från 1846 upprättad av Funck.

Karta från 1861

På Generalstabskartan från 1861 (fig 11) är torpen också utsatta med de enskilda byggnaderna. Det framgår att Fagergren vid denna tidpunkt utgörs av två enheter, Lilla och Stora Fagergren. Bjursätra och Snösätra har tre till fyra byggnader på sina marker. Byvägar går från landsvägen till Fagergren och Bjursätra. Dessutom finns en annan byväg mellan landsvägen och Snösätra.



Fig 11. Detalj ur generalstabskartan över Brännkyrka socken.

Karta från 1951

Den ekonomiska kartan från 1951 (ej avbildad) visar hur området såg ut innan stockholms förorter började breda ut sig över den äldre jordbruksbygden. Rågsved började bebyggas 1956 och 1959 öppnades T-banan dit.

6 Resultat

Utredningsområdet, Rågsved och Högdalen, är beläget i södra delen av Brännkyrka socken i Stockholms stad. Området har en förhållandevis liten förekomst av inventerade och registrerade fornlämningar. Yngre järnåldersboplatser har inte kunnat påvisas i denna bergiga del av Brännkyrka. Närmaste kända järnåldersboplatser söderut är Farsta och norrut har det funnits boplatser och gravfält i Älvsjö och Örby.

I utredningsområdet bör det däremot funnits förutsättningar att locka en stenålders- och bronsåldersbefolkning eftersom Magelungen då utgjordes av en havsvik. Stenålderns bosättningar är ofta lokaliserade till sandiga, väldränerade områden i ett strandnära söderläge. På strandförskjutningen ligger boplatserna idag över ca 25 m ö h. Längst in i det som en gång var en havsvik har också den redan nämnda miniatyrstridsyxan påträffats. Det finns således indikationer på att det funnits människor i detta område redan under yngre stenåldern. Stridsyxor av detta slag förekommer framför allt i gravar. Fyndet som gjordes en halv meter ned i marken kan härröra från en grav. Närmaste lokal med fynd från stenålder finner vi längre österut vid Magelungen, på Farstanäset, där en skafthålsyxa hittats. Stockholms äldsta stenåldersboplatser i Skrubba, ligger ännu längre österut vid Drevviken, som vid den tiden var förbunden med Magelungen. Skrubbaboplatserna har daterats till senmesolitikum, ca 5000 f kr (Neander & Granath-Zillén 2000, s 9).

R 235 utgörs av en älvkvarnssten, vilka vanligen dateras till yngre bronsåldern (1000-500 f kr). R 236 är två stensättningar belägna ca 25 m ö h och kan tillhöra bronsåldern eller den äldre järnåldern. Förutom de registrerade fornlämningarna finns ett antal noter om stensättningsliknande lämningar i området. De finns framför allt i områdets östra del, på de moränimpediment som en gång legat vid Magelungens stränder.

Efter medeltidens slut bildades de första säterierna. Det innebar bl a att ny jord bröts på gårdens utmarker och att torp uppfördes. Säteribildningen innebar också en avhysning av skattebönder genom adelns förvärv av jordegendomar. Snösätra tillhörde, enligt boskaps- och utsädeslängderna, ett av de större torpen i Brännkyrka socken i början av 1600-talet. Landsvägen, som gått från Älvsjö och söderut, ändrade sin sträckning någon gång mellan 1750 och 1846. I det äldre kartmaterialet löper den förbi Bjursätra medan den i det yngre har en sträckning längre västerut. De mindre vägarna mellan torpen har också genomgått förändringar. Vi kan t ex se att vägen från Snösättras österut mot Högdalen och Örby ägor försvinner i det yngre kartmaterialet (efter 1861), emedan de finns på 1700-talets kartor.

Pistol- och gevärsskytte var från 1840-talet en folkrörelse som samlade en stor del av stadens befolkning. Söderskjutbanan i Rågsved startades 1942 på initiativ av Stockholms stad. När förorten Rågsved växte under 1970-talet ansågs skjutbanan ligga för nära bebott område och den lades ned. Av Söderskjutbanan finns murar, kulfång, skjutvallar och en paviljong ännu kvar. Paviljongen ligger inom Huddinge kommun och diskussioner om rivning har föranlett en del protester.

7 Torp i Stockholm

Ett fåtal torp upptas i Gustav Vasas jordebok, medan ett större antal etablerades i samband med säteribildningen under det påföljande århundradet. Under 1700- och 1800-talet uppfördes också ett stort antal torp

En inventering av den agrara bebyggelsen inom Storstockholm utfördes av Stockholms stadsmuseum på 1970-talet. Den upptog de då kvarvarande torpen och gårdarna och omfattade cirka 350 platser. Tjugo år senare hade minst 100 torp försvunnit. Hur läget ser ut idag är inte kartlagt. Vi kan således konstatera att bevarade torp är en bebyggelsekategori som kraftigt minskar i och med Stockholms utbyggnad.

I fornminnesregistret finns fjorton inregistrerade torplämningar. De platser som registrerats som torp är kända genom skriftliga källor eller har synliga arkeologiska lämningar. Ingen av dessa platser har fornlämningsstatus.

Det är av kulturhistoriskt intresse att belysa landsbygdens levnadsförhållanden under olika tider. Från 1700- och 1800-talet har vi levnadsberättelser och andra skriftliga källor medan det skriftliga materialet från 1600-talet är relativt litet. Ny kunskap om torpinvånarnas levnadsförhållanden under 1600-talet kan erhållas genom arkeologiska undersökningar. Resultaten kan t ex ställas mot stadsbefolkningens betingelser så som vi känner till dem i det arkeologiska källmaterialet.

Det finns ett växande intresse för äldre trädgårdsbruk och en pågående forskning om äldre odlade kulturväxter, fruktträd och andra grödor. Undersökningar och provtagningar av äldre torplämningar skulle kunna ge bidrag till denna forskning.

8 Det planerade vattenledningsschaktet och kulturmiljön

Den planerade sträckan för vattenledningen berör inga kända fornlämningar. Det finns emellertid indikationer på att området varit bebott i äldre tider och nya fornlämningar kan således påträffas vid schaktning i marken. Genom kart- och arkivstudier har kännedomen om utredningsområdet ur kulturhistorisk synpunkt fördjupats något. Det är framför allt de arkeologiska lämningarna efter de två torpen Snösätra och Fagergren som uppmärksammas. Torplämningar från 1600-talet betraktas oftast inte som fornlämning, emedan dessa ändå i vissa fall bedöms som så pass intressanta att de blivit föremål för arkeologiska undersökningar (Grälls & Olausson 1999, s 33).

Det planerade vattenledningsschaktet kommer sannolikt att beröra arkeologiska lämningar efter torpen Fagergren och Snösätra (se fig 12: 1 och 2). Även om större delen av sträckningen är förlagd till den gamla vägen är det troligt att huslämningar och kulturlager från 1600-1900-talet berörs. Det är även sannolikt att vattenledningsschaktet

kommer att beröra en äldre sträckning av den gamla landsvägen, som fanns före 1846. Man kommer också att schakta upp delar av den väg som gått till och från Snösäturatorpet. Dessutom kommer schaktet att beröra delar av Söderskjutbanan och en mur som använts som skydd för markörerna.

Stockholms stadsmuseums kulturmiljöavdelning anser att schaktet bör förläggas så att arkeologiska lämningar efter torpen Fagergren och Snösätra inte berörs. Likaså bör schaktet förläggas så att den mur som ingått i Söderskjutbanan ej skadas.



Fig 12. Vattenledningens planerade dragning samt de områden där arkeologiska lämningar kan påträffas. Stockholm Vatten och författaren.

9 Litteratur

- Ferenius, J. & Gustafsson, H. 1999. *Brennekyrkia Sochn. Socknen vid staden*.
Monografier utgivna av Stockholms stad 115. Stockholm.
- Grälls, A. & Olausson, M. 1999. *Vetenskapligt program för UV Bergslagen 2000 till 2002*.
UV Bergslagen rapport 1999:13. Uppsala.
- Neander, K. & Granath-Zillén, G. 2000. *Mesolitisk boplats vid Skrubba Strandkyrkogård*.
UV Mitt, Dokumentation av fältarbetsfasen 2000:7. Uppsala.
- Stahre et al. 1992. = Stahre, N.-G. & Fogelström, P.-A. & Ferenius, J. & Lundqvist, G.
Stockholms gatunamn. 2:a utök. uppl. Monografier utgivna av Stockholms stad 50.
Stockholm.

Figurförteckning

Fig 1.	Utredningsområdet med det planerade vattenledningsschaktet och kulturhistoriskt intressanta miljöer inlagda. Ortofoto/ SBK och författaren.	4
Fig 2.	Utsnitt ur byggnadsgeologisk karta visande Rågsved och Högdalen. Rött-berg, blått-morän, gult-lera och brunt-organisk jord. SBK.	5
Fig 3.	Miniatyrbåtyxa funnen intill kvarteret Bjurbäcken 8 i Rågsved. I verkligheten är yxan ca 6 cm lång. Foto: ATA.	6
Fig 4.	Illustration av Olle Rydberg. Publicerad med tillstånd från konstnären.	7
Fig 5.	Situationsplan över Snösäturatorpet innan det revs. Upprättad av L. Bengtsson, 1975./SSM.	8
Fig 6.	Huvudbyggnaden vid Snösäturatorpet år 1970. Foto: L. Johansson, SSM:s bildarkiv (Fa8075).	9
Fig 7.	Ekonomibygnaderna till Snösäturatorpet år 1970. Foto: L. Johansson, SSM:s bildarkiv (Fa8073).	9
Fig 8.	Detalj ur karta över Brännkyrka från 1750. Bilden ur Ferenius & Gustafsson 1999.	10
Fig 9.	Geometrisk avmätning av Älvsjö ägor från 1712. Snösätra och Bjursätra förstorat.	11
Fig 10.	Detalj ur karta från 1846 upprättad av Funck.	12
Fig 11.	Detalj ur generalstabskartan över Svartlösa härad.	13
Fig 12.	Vattenledningens planerade dragning samt de områden där arkeologiska lämningar kan påträffas. Stockholm Vatten och författaren.	16

Kulturmiljöavdelningen vid Stockholms stadsmuseum har under 2001 utgivit följande arkeologiska rapporter:

2001

1. Göta landsväg. Stockholm stad, Södermanland, Brännkyrka socken, Årsta 1:1,1, RAÄ 34. Arkeologisk undersökning 1999. (*Elisabeth Brynja och Helena Fennö*)
2. Luktärten 9. Stockholm stad, Uppland, Spånga socken, RAÄ 41. Arkeologisk undersökning 1998. (*Johanna Karlsson*)
3. Maria Magdalena kyrkogård. Stockholm stad, Södermalm, RAÄ 103. Arkeologisk undersökning 1989. (*Johanna Karlsson*)
4. Vattenledning mellan Långsjö och Högdalen. Kulturhistorisk utredning. (*Johanna Karlsson*)